СПОКУСА

Почалося це, либонь, з того вечора, коли соборний настоятель, отець Йосип Федоровський, сидів у своєму кабінеті й, віддавшись на волю випадкових думок, курив грубу махорчану цигарку. Ще з далеких часів духовної семінарії він так звик курити тільки махорку, що, навіть ставши священиком, на всяких іменинах, хрестинах та поминках, коли за столом дозволялося чоловікам закурити, виходив на кухню, щоб там коло печі кілька разів затягнутися міцним махряком. У вечірніх сутінках тих танув синюватий димок цигарки, і, може, отак у бездум'ї відпочив би отець Йосип від цілоденного клопоту й турбот, якби його увагу не привернув син. Чи то вивчаючи домашнє завдання, чи готуючись до гімназичного вечора, восьмикласник Яків з третьої кімнати голосно декламував:

Печальний демон, дух витання,

Витав над обрієм земним,

І днів минулих спогадання

Пливли юрбою перед ним;

Тих днів, коли в чертогах світу

Сіяв він, чистий херувим,

І на бігу, в огні блакитнім,

Комета усміхом привітним

Любила помінятись з ним.

Отець Йосип зразу пізнав лермонтовського "Демона", якого сам колись учив у бурсі, але — дивна річ — ніколи досі він не замислювався над образом повсталого янгола, якого створив великий російський поет, а зараз синова декламація змусила насторожишся. Слова були ніби ті самі, але син вимовляв їх з смутком, ба навіть з тугою, наче йому ставало жаль одвічного сіяча зла, і через те поема набирала нового, незвичайного звучання, що раніш не могло й причутися Федоровському. Слухаючи тепер поему, він бачив не звичний для богослова потворний образ виплоду тьми й зла, а зажуреного, скорботного, прекрасного в своїй приреченій самотині юнака неземної вроди.

Невже таким написав його Лєрмонтов? Той самий Лєрмонтов, що його побожно-зворушливий вірш "Гілка Палестини" отець Йосип і досі знає напам'ять? Чи то ж одна й та ж християнська рука писала "Демона" й ці молитовно-натхненні рядки:

Прозора сутінь, блиск лампади,

Кіот і хрест, символ святий...

У цій обителі німій? *

* Вірш "Гілка Палестини" переклав М. Зісман.

Може, в гімназії, де теж усе тепер ламається, бо наступної осені вона має перетворитися в якусь більшовицьку трудову школу, щось змінили у відомому творі другого після Пушкіна поета? Більшовики, звісно, могли це вчинити — вони здатні й не на таке ще, але гімназичні вчителі лишилися ті самі, що були й до приходу більшовиків; навіть директора й інспектора не змінила нова влада, хоч мала всі підстави вважати їх за сгарорежимників. Не інакше як щось десь переробили в "Демоні* на догоду новій владі. Чого тільки не зробить людина через страх!

Отець Йосип вслухався в слова, що, мов у самозабутті, на весь дім виголошував син, і ніяк не міг піймати фальсифікації. І дедалі більше й більше стало мордувати його — так чи той же це Лєрмонтов, чи не той? Змінений тепер у чомусь чи незбагненний колись?

Це несподіване питання, яке й на думку не могло раніш спасти настоятелеві повітового собору, нараз заволоділо отцем Йосипом, бентежило його душу й каламутило розум. Йому хотілося переконатися, що більшовики вже встигли переробити на свою уподобу й великого класика, бо тоді все стане на своє місце, а головне — отець Йосип звільниться від підступної, справді диявольської думки, яка спонукає дошукуватися причини і штовхає розум у гріховний блуд.

Він, стримуючи самого себе, ледве дочекався, коли Варвара, що ось уже рік, після смерті дружини, порядкує в домі як економка й куховарка, покликала нарешті його й сина вечеряти.

Беручи страву маленькими шматками тільки про око, щоб не помітно було його збентеження, отець Йосип мовчки зиркав на сина, що з молодечим апетитом безжурно порав несвіжу Варварину котлету, поки нарешті удавано байдужим голосом, ніби між іншим, спитав:

— Це що — до Першого травня готуєтеся в гімназії, чи що?

Далекий уже в думках від щойно декламованого "Демона", Яків не зрозумів батькового запитання й, сквапно дожовуючи страву, здивовано підвів від тарілки голову.

— Та ось Лєрмонтова твори читаєш, начебто репетируєш, — пояснив отець Йосип, уникаючи називати заголовок поеми.

— А-а, ти, тату, — про "Демона"? — недбало відповів Яків, простягаючи руки до глечика з молоком. — Це Никанор Петрович загадав для чогось вивчити напам'ять початок.

* Скорочена назва члена російської буржуазної партії "Конституційна демократія".

"Дивно, — подумав отець Йосип, — Никанор Петрович Самохвалов — людина статечна і з переконань кадет якщо не монархіст. Торік, за гетьмана Скоропадського, він записався до партії хліборобів-землевласників. Хоча сам він ніколи не сіяв хліба й не мав ніякої власності, але більшовики знають, що в ту партію йшли пани, які не хотіли Української Центральної Ради й воднораз ненавиділи більшовиків. Не може бути, щоб Ни-канор Петрович став запобігати через це перед новою, безперечно, тимчасовою владою і робити якісь махінації над Лєрмонтовим. Ні, він не з таких! Але для чого взагалі загадувати учням вивчати напам'ять те, що може викликати в отрочій душі сумнів?

Коли після вечері син незабаром заснув міцним непорочним сном, отець Йосип невшпиньки ввійшов до кімнати, що й досі звалася дитячою, дарма що в ній з чотирьох синів лишався тепер тільки один Яків, та й той уже підліток, тихо взяв на столі розгорнутий томик Лєрмонтова й, оглядаючись на синове ліжко, поспішив з кімнати.

У кабінеті він, сам не усвідомлюючи, для чого, щільно причинив за собою двері й занурився в читання.

Лєрмонтов був той самий, що й колись, за мирних, спокійних часів. Нічого в ньому не змінено, навіть видання — переконався отець Йосип, спеціально подивившись на обкладинку, — старе, ще Ситінське. Але чому раніш він сприймав цю поему зовсім інакше, не помічаючи, яким величним і принадним змалював божого антипода поет?

...Коли крізь вічності тумани,

Жадібний знань і повний сил,

Він стежив зграйні каравани

В простори кинутих світил...

— "Жадібний знань", — повторив пошепки отець Йосип, подумав: який же це цар тьми, коли він прагне знань, цебто науки?.. Яка там тьма, коли далі написано:

То був не пекла дух жахливий,

Він ніби вечір був мінливий:

Ні світло дня, ні ночі тьма.

Розуміється, отець Йосип був далекий від того, щоб уявляти собі диявола в личині чорта з рогами й хвостом, як то малюють богомази на іконах та зображують релігійні літографії для простого люду, але хіба можна так поблажливо характеризувати передвічного носія зла, що спричинився до первородного гріха людей і позбавив їх раю?.. А далі строфа поеми так вразила отця Йосипа, ніби він уперше в житті прочитав ці полум'яні слова:

Я цар пізнання і свободи,

Я бич рабів моїх земних,

Я ворог неба, зло природи —

І от я біля ніг твоїх!

— "Цар пізнання і свободи"! — саркастично проказав отець Йосип і подумки вигукнув: "Та це ж більшовицький ідеал! Наче з сьогоднішніх газет та відозв узятий!.. Боже, до чого ж були дурні цензори, коли пропускали таку одверту крамолу! І чи засліпило очі обер-прокуророві й усьому найсвятішому синодові пхати цей панегірик дияволові в духовні

семінарії та єпархіальні училища? Чи дивно ж після цього, що семінарист замість висвятитись і прийняти священицький сан ліз в університет, плутався там у нелегальних гуртках, вступав до заборонених партій? Таж його збив з пантелику передусім не хто інший, як Лєрмонтов, написавши:

Покинь свої старі бажання,

Лиши нікчемній їх юрбі,

Безодню гордого пізнання

За це відкрию я тобі.

Причитає сентиментальна єпархіалка освідчення демона Тамарі:

До тебе буду прилітать,

І колисати ніжні мрії,

І на твої шовкові вії

Сни чарівливі навівать, —

і вже хай не сунеться сватати її скромний попович, бо вона мріє тепер нічницями про хвацького корнета з "демонічним поглядом"... Розпуста, блуд!

Не Лєрмонтова треба було давати читати єпархіал-кам, — подумав отець Йосип, мимохідь згадавши покійну дружину, — а житія святих та "Поради молодим хазяйкам" Малаховець! Ото їхня лектура. Та що про це казати, коли згубні наслідки того легковажного виховання вже перед очима..."

Але суть нового відкриття, що мовби розкривало очі отцеві Йосипові на багато незрозумілих досі явищ, полягала не в хибах дореволюційної педагогіки, а в далеко гіршому й страшнішому: які ж дужі сили одвічного зла, коли спромоглися штовхнути одного з найкращих поетів святої Русі так піднесено оспівати богопротивний образ демона!..

І щоб хоч трохи заспокоїти зіритовану душу, отець Йосип пошепки, як молитву, прочитав уголос з пам'яті ті зворушливі лермонтовські рядки, які завжди навівали на нього розчулення й замилування:

Повідай, гілко Палестини,

Де ти росла, де ти цвіла,

Яких горбів або долини

Колись окрасою була?

Але це ненадовго зарадило. Коли отець Йосип розібрався й ліг у ліжко, він майже до світанку не міг заснути, все думаючи про могутність пекельного пориддя й людське безсилля перед ним.

І з того вечора диявол не покидав його думок.

Ранком другого дня, коли син пішов до гімназії, а Варвара подалась на базар, отець Йосип, випадково зачепившись за обірвану ланку незакінчених нічних думок, заглибився у первородний гріх перших людей і роль у ньому диявола. Це ж бо диявол, або демон, чи мефістофель (різні імена посланця князя тьми сатани), спокусив людську праматір Єву покуштувати плоду з древа пізнання, добра й зла, і Єва, скуштувавши, знадила до першого гріха й Адама. Диявол, жінка й, нарешті, чоловік, прабатько людського роду, що став жертвою підступів першого й легковажності другої, — така послідовність у первородному гріху, який спричинився до прокляття, що й досі тяжить над людьми.

Але хіба пізнавати — гріх? Так, не пізнавши зла, не оціниш добра! Зіставляючи протилежні явища, людина доходить до істини. Як же Бог, творячи першу людину за своєю подобою, не передбачав людського природного прагнення пізнавати й допустив диявола спокусити їх? Таж знав наперед усезнаючий Бог, що саме так воно й станеться, і все ж покарав тяжко перших людей, витавши їх з раю і прирікши Адамові добувати хліб собі в поті чола, а Єві родити в муках дітей своїх. Покарав не тільки прабатьків наших, а й увесь рід людський, наче можна карати дітей за гріхи батьків!..

Отець Йосип, похопившись, жахнувся: в які гріховні роздуми затягнув його лермонтовський "Демон" і який же зухвалий диявол, коли підступив з облудною спокусою навіть до соборного настоятеля, найпершого пастиря серед повітового духівництва!

Настоятелем він став нещодавно, та й то завдяки революції, що знизила навіть у церковному житті колишні суворі вимоги. Раніше, за старих часів, на його місці стояв би благочинний, академіст, що осягнув у духовній академії вищі богословські науки й міг би дати гідну відповідь на всі диявольські питання, перед якими почував себе безсилим отець Йосип. Попувати б йому й досі десь у глухому селі, якби не одружився з донькою-одиначкою старого священика, що, пішовши в заштат, передав зятеві невелику парафію на околиці повітового міста. Отам, на тій Юр'ївщині, як називали прості люди цю парафію, він і прослужив у маленькій дерев'яній церкві, що зациліла ще з козацьких часів, близько тридцяти років. П'ять місяців тому, коли соборний настоятель, благочинний Амвросій, не витримавши страху перед другим приходом більшовиків, нагло помер, духовна консисторія в губернії не одразу дала собі раду, кого призначити на місце померлого. Ворохобні часи кинули багато кого з духівництва на захід, де готувались до чогось польські легіони, а ще більше — на південь, де громадилися офіцерські полки генерала Денікіна. В самому соборі не можна було поставити на настоятельське місце ні священика Максимова, прозваного серед парафіян за невисокий зріст Миколкою Малим на противагу другому соборному священикові, теж Миколі, Вознесенському. Перший був ще

молодий і, що й казати, непоказний для такої посади, а другий, отець Микола Вознесенський, хоч і вийшов літами, та не вийшов ні розумом, ні духовним ревнительством: ніхто не чув, щоб він виголосив у соборі хоч коротеньку казань, а службу Божу правив гугняво й одноманітно, наче стояв не перед престолом, а в себе на кухні просівав борошно через решето або крутив м'ясорубку з яловичиною. До того ж отець Микола припадав інколи до чарки. Подейкували, що й наперсного хреста йому не дали досі, що свого першого свяще-ницького хреста отець Микола загубив десь на дачі, гуляючи на іменинах дружини начальника казначейства. Куди ж такого в настоятелі, та ще в такі непевні часи! Решта міського духівництва, приголомшена частою зміною влад, сиділа, нічим себе не виявляючи, по своїх парафіях, здаля поглядаючи, куди хиляться соборні отці.

І ось тоді згадали про отця Йосипа. Згадали, як проводив він рекрутів своєї парафії на війну і, благословляючи засмучених воїнів широким хресним знаком, зворушливо виголошував: "Нема більшої любові, як хто душу покладе за друзів своїх!" Пам'ятали в місті, яку мужність духу виявив отець Йосип, коли серед війни привезли з фронту тіло його старшого сина Павла, що помер у шпиталі від тифу. Отець Йосип, чорний від батьківського горя, в чорних жалобних ризах, сам ховав свого первістка, сам одспівав йому вічну пам'ять і перший кинув у могилу жменю сирої землі. І ніхто не побачив на його смаглявому, з густою чорною бородою обличчі жодної сльозинки... Такий твердий був чоловік і в той же час такий палкий. Виголошуючи під час обідень казання, він і сам запалювався, викликаючи в простих жінок глибокі зітхання, а в чоловіків — зосереджену увагу. Він не торгувався за хрестини, вінчання й похорон, задовольняючись тим, що дадуть, а часом навіть вертав бідному назад його нужденну лепту. На Юр'ївщині отець Йосип не розжився, а той п'ятикімнатний будинок з садком і городом дістався йому як посаг разом з парафією від покійної Маргарита Порфирівни, дочки священика Дзюбина, що не був, кажуть, безсрібником. Отже, кращої кандидатури на чільне місце в соборі, ніж отець Йосип, не було ні в мирян, ні в консисторії. Щоправда, консисторців, що полюбляли єлейні, благообразні обличчя, непокоїла

трохи незвичайна зовнішність отця Йосипа. Велика кучма чорного, як крило ворона, волосся на голові, чорна, густа, як у цигана, борода й темні, але гарячі, мов дві вуглини, очі надавали йому фанатичного вигляду. Такі пастирі часом самочинно знаходили чудотворні ікони там, де їм не належало об'являтися, впадали в єресь, тлумачачи на свій лад святе письмо, й, стаючи лжепастирями, каламутили людність і завдавали потім єпархіальним владикам чимало клопоту. "Викапаний протопоп Аввакум!" — казали про отця Йосипа в консисторії, але вибору не було, та й, може, тепер, коли через безвірну владу почали хитатися підвалини церкви, саме такого й треба настоятеля — палкого, як вогонь, і твердого, як кремінь. На тому й порішили, давши отцеві Йосипові заразом і наперсного золотого хреста.

Але який же тяжкий цей хрест, думав зараз отець Йосип, коли ти повинен напучувати інших, а сам не можеш одігнати від себе диявольських думок!..

А хіба попереднє життя його не було тяжким хрестом? Хіба не бичувався він усипаним тернами життєвим шляхом під тягарем сумнівів, підозр і здогадів?

Учора отець Йосип лише мельки, роздумуючи про виховання єпархіалок, згадав покійну дружину, а сьогодні наче навмисне викликав сатана з того світу Маргариту Порфирівну, щоб ятрити отцеві Йосипові давні душевні рани, а вона не сходить йому з думки, перегортаючи сторінку за сторінкою із книги їхнього спільного життя.

...Чи думав недавній семінарист, а тепер непомітний учитель церковнопарафіяльної школи Федоровський, парубок, як кажуть, без роду й племені, що йому може всміхнутися таке щастя? Час уже було думати про одруження, щоб потім висвятитися й стати десь на парафію, але хто з міських панянок піде заміж за бідного паламарчука, якому тільки й судилося, що нидіти десь у далекій сільській тмутаракані упослідженим, задрипаним попиським! У духовних родинах теж не було йому пари — або занадто молоді ще дівчатка, або повиходили вже

заміж. Виняток становила єдина дочка — втіха старого священика удівця отця Порфирія, Маргарита Дзю-бина, гарненька лицем і весела вдачею, яка, дарма що їй перейшло за двадцять п'ять, чомусь ще й досі дівувала. Він бачив її не раз на вулицях, у міському саду, в сине-матографі, але завжди в товаристві акцизних чиновників, наїжджих студентів, а одного разу навіть з двома

молодиками-офщерами місцевого кавалерійського полісу. Скромний, відлюдькуватий учитель і думкою не заносився пробитися крізь таке оточення до жартівливої красуні. І ось раптом відома міська сваха Баранова, зустрівши Федоровського коло школи, заговорила з ним про всяку всячину й недвозначно натякнула, що він дуже подобається Маргариті Порфирівні. Це було так несподівано й незвичайно, що Федоровський розгубився, не знаючи, жарт це чи глузування, й нічого не відповів. Але за кілька днів сваха заявилася до нього на квартиру й, ідучи навпростець до поставленої мети, одразу стала переконувати несміливого вчителя, що кращої пари, ніж Маргарита Порфирівна, яка давно вже потай кохає чорнявого вчителя, йому, майбутньому священикові, не знайти. На додаток вона нагадала про міську парафію на Юр'ївщині й майбутнє успадкування п'ятикімнатного будинку. Тільки несосвітенний дурень міг би відмовитися від такого щастя, що само валилося в руки Федоров-ському. Запаморочений таким блискучим поворотом у його долі, він не помітив тоді ні поспішності, з якою діяла сваха, намагаючись швидше довести справу до кінця, ні свого дивного становища, коли не він сватав, а його сватали без видимих на те причин. Йому не впала в очі дивна радість отця Порфирія, коли той, уперше побачивши майбутнього зятя, поквапився закликати до кімнати дочку й поблагословив молодят стати до законного шлюбу, не знаючи, що сором'язливий парубок не встиг ще й освідчитися в коханні своїй нареченій.

Все дальше промайнуло в такому рожевому тумані, замиготіло в такій приголомшливій круговерті, що отець Йосип ніяк не може пригадати всіх подробиць, хоч останніми роками минуле йому легше згадується, ніж те, що сталося вчора або навіть сьогодні.

Отець Порфирій не поскупився на бучне весілля з духовою музикою й кухарем, запрошеним з офіцерського зібрання. Було багато гостей, переважно духовного й купецького звання, вигукували раз у раз "гірко" рано сп'янілі акцизні чиновники, й навіть бряжчали у вальсі острогами два уланських корнети з насмішкуватими фізіономіями, що досить нахабно поглядали за столом на молоду й безцеремонно перешіптувалися. Та це не псу^ вало настрій молодому. Він так був ошелешений своїм неймовірним щастям, даним йому, як незаслужена ласка неба, що й досі не міг оговтатися, не знав, куди подіти свої довгі, міцні руки, де сховати від багатьох цікавих поглядів, які невідступно стежили за ним, свої зацьковані очі, відповідав невлад, не годний збагнути, чи це тільки сниться йому, чи справді він сидить поруч Маргарита Порфирівни, вже повінчаний з нею, як її муж. В ушах йому відлунювали слова з Святого Письма, що виголошував на вінчанні священик: "И да прилепится муж к жене и жена к мужу", "Жена да убоится своего мужа..." Але як приліпитися йому — вайлуватому, чорному, як циган, до цього майже неземного створіння з блакитними янгольськими очима, пишним білявим волоссям, що ледь пробивалося з-під фати, і тендітним усміхом на пухких, рожевих, як пришпилена на грудях троянда, устах? Йому страшно було подумати, що вона належить тепер йому і ось-ось він, котрий ще не знав жодної жінки, володітиме всіма її чарами... Коли вигуки "гірко" ставали особливо настирливими і його підштовхували з боків, щоб підвівся, він, боячись навіть обійняти при людях молоду, невдало чмокав її то в щоку, то в підборіддя і мерщій запивав свою безпорадну зніяковілість усім, що йому запобігливо подавали. Досі майже непитущий, він покірно ковтав горілку, коньяк, шампанське, якісь ще вина, на яких він зовсім не знався і, п'яний і без того щастям, він так кінець кінцем упився, що не пам'ятав далі нічого. Не пам'ятав, як його і Маргариту одвели спати кудись на шлюбне ліжко, не пам'ятав ні тої першої подружньої ночі — нічого не пам'ятав...

Прийшов до пам'яті лиш другого дня пізнім ранком, дуже здивований, що лежить у двоспальному ліжку сам, а коло нього клопочеться не Маргарита, а сваха Баранова, накладаючи йому на

голову якісь примочки й підносячи до рота терпкий розсіл з-під солоних огірків. Коли він розплющив очі, сваха докірливо залопотіла:

— Хіба ж можна так упиватися перед першою шлюбною ніччю! Як ведмідь допався до меду!... — скрушно похитала вона головою, натякаючи чи на питво, чи ще на щось. — А бідна Маргариточка ще й досі не може стямитися... У-у який ненажера! — штовхнула сваха його в бік і масно усміхнулася. А тим часом надійшов і отець Порфирій.

— Перебрав трохи, зятю, перебрав, — сказав він, привітно усміхаючись, і тут же додав: — Ну та в такий день можна. Вставай, та підемо похмелятися.

Федоровський почував себе страшенно винним і перед тестем, шо останні дні особливо улещав його, і перед свахою, яка, зважаючи на удівство отця Порфирія, на час весілля взяла, як видно, на себе обов'язки господині. Подаючи отцеві Порфирієві й молодому снідати, вона показала очима на пляшку з горілкою і, надавши обличчю іронічно-суворого виразу, помахала пальчиком до все ще причмеленого Федоровського і кивнула головою в бік Маргарити.

Вбрана вже у звичайну, а не підвінечну сукенку, Маргарита весело розмоатяла з якоюсь панною, аж ніяк не маючи того наполоханого, змученого вигляду, про який щойно казала сваха. Тільки коли тесть із зятем увійшли до їдальні, вона кинула пильний погляд на спохмурнілого молодого, і вираз тривожного запитання на мить промайнув у її очах. Вона не підійшла до них, і Федоровський сприйняв це як щлком зрозуміле: соромиться, значить. Він був навіть вдячний їй, що вона ні підійшла, ані словом не озвалася до нього, бо, допустивши себе до вчорашнього непристойно-безтямного стану, Федоровський не знав би зараз, що і як промовити до Маргарити.

Притримуючи лівою рукою хреста на грудях, тесть налив у чарки собі й зятеві горілки й, легенько цокнувшись, кивнув лисою головою з ріденьким волоссям на скронях та потилиці:

— Ну, за все добре, сину!

Здригаючись від огиди, Федоровський випив неповну чарку й за тестевою порадою мерщій понюхав шматочок хліба.

— Мабуть, що більше й не будемо зараз, — сказав отець Порфирій і підчепив виделкою оселедця, — але одну чарку завжди пий на похмілля: душа вимага! —повчально додав він, піднісши вгору вказівного пальця.

Але похмілля прийшло пізніше, коли отець Йосип висвятився й перебрав від тестя парафію на Юр'ївщині, а Маргарита породила йому першого сина, якого охрестив отець Порфирій, назвавши на прохання доньки Павлом. Чому Павлом? — дивувався отець Йосип, якому хотілося наректи первістка Петром або Симоном. До того ж ще з бурсацтва він звик думати, що Павлами чи Павлушками звуться або недоумки, або одчайдухи-ши-беники. Але суть навіть не в імені. Те, що Маргарита дуже швидко завагітніла після одруження, — не дивувало його: один Бог святий знає, що витворяв безпам'ятний Федоровський у першу шлюбну ніч... Але коли почалися пологи й знялася в домі метушня, бентежений отець Йосип ніяк не міг налічити дев'ятьох місяців з дня одруження. "Невже недоносок?" — подумав отець Йосип і жахнувся: чи не страшну кару посилає йому Бог за п'яне безумство першої ночі? Таж зачаті під алкоголем діти народжуються, кажуть, потворами або каліками!..

Отець Йосип став навколішки й, зводячи очі та простягаючи руки до образу Христа в терновій плетениці, ревне заблагав:

— Милосердний Господи, Сину Божий, розіп'ятий за нас грішних! Покарай мене, мерзенного, чим хочеш, тільки не карай дітьми. Чи ж винна нещасна дитина, що її батько вільно чи невільно вчинив гріх?..

Але саме дітьми й покарав його Бог.

Як на першу дитину, то Маргарита досить легко обродилася. І ніякий то не був недоносок — цілком нормальний хлопчик. Бабка-повитуха, підносячи до щасливого й разом зніяковілого отця Йосипа сповите немовля, сказала була за звичкою:

— Ну, чисто тобі викапаний... — але похопилася, глянувши на чорне попове волосся, й замість сказати "батько" вчасно виправилася: — Викапана мама!

І тесть, ще й досі стурбований, дарма що пологи закінчилися щасливо й він уже встиг побачити онука, промовив збоку до зятя:

— Виходить, пішов у наш рід — білявий, як мати його, як покійниця баба...

Отець Йосип не звернув попервах на це ніякої уваги — чи ж мало дітей буває подібних до матері, а не батька! Але він не міг не помітити в ближчі ж дні, що дружина стала інакше ставитися до нього. Вона й раніше не шедро обдаровувала його своїми пестощами, але отець Йосип пояснював це її нервовим станом від вагітності й турботами за майбутню дитину. Тепер же, коли це відпало й, здавалося, лишалося спільно тішитись здоровим первістком, та холоднеча й відчуженість, на які раз у раз натикався отець Йосип, не тільки вражали його, а й змушували тяжко замислюватися. Не так закроювалося подружнє життя, як мріялося молодому священикові. Матушки з Маргарита явно не виходило. Коли її згадували в місті, то акцизні чиновники, в товаристві яких і тепер, оклигавши після пологів, охоче бувала Маргарита Порфирівна, називали її світською матушкою, для уланських корнетів вона й тепер лишалася веселою Маргаритою, а простодушні парафіяни інакше й не називали нової матушки, як попадя з бзиком. Все це якимось способом доходило й до ушей отця Йосипа і завдавало йому

смутку. Тесть, догадуючись, чого зять усамітнюється й журиться, кілька разів намагався розважити його:

— Не зважай, Йосипе! Молоде ж бо воно ще, зелене — переказиться й, побачиш, як тихо сидітиме за припічком.

Отець Йосип не сперечався з тестем, хоч той сам повинен був розуміти й розтлумачити легковажній дочці, що ходити раз у раз у синематограф або танцювати в міському клубі, полишивши дитину на няньку, — не ли-чить молодій матері, а тим більше жінці священика.

Говорив про це з Маргаритою тесть чи ні — отець Йосип не знав, але коли через рік після цього немощ-ний отець Порфирій застудився й помер, донька, не довго й пожурившись, скинула жалобу й просто пустилась берега. Щовечора вона тинялася, не знати чого, по алеях міського саду, а як приїхав на гастролі восени цирк, вона спішила туди, як на роботу. І не було для неї ні суботи, ні передодня великих свят, коли годилось би й попаді піти до церкви на вечірні постояти.

^ Маргарита Порфирівна рішуче не хотіла більше дітей, боячись за свою зграбну фігуру, на якій, на щастя їй, майже не позначилася перша вагітність, і коли чоловік спокійно сказав, що багатодітність — звичайне явище в духовних родинах і додав, що діти — благословення

Боже, Маргарита Порфирінна, колишня вихованка духовного дівочого єпархіального училища, як сказилася:

— Дай спокій з своєю попівщиною! І не думай зробити з мене попадю, що, як квочка, наплодить тобі виводок поповичів і попівен. Я жити хочу!.. — і осіклася.

Чоловік так подивився на неї, що вперше їй стало страшно погляду тих чорних вирл (Маргарита Порфирі-вна, коли сердилася, подумки вдавалася до простонародних слів). Чорні й хмурі, вони ніби пропекли її

до серця, бачачи всю наскрізь. Коли чоловік, так нічого й не сказавши, за хвилину вийшов з кімнати, вона довго не могла зійти з дива: де взялася така владна сила в очах молодого попа, які, власне, вона ще й не роздивилася гаразд, відколи побралися.

"Тихий та сумирний, як ягнятко. На руках носитиме й ніжки цілуватиме!" — згадала Маргарита Порфирівна, як характеризувала Федоровського шахрайка Баранова, й, почуваючи, ніби її спритно ошукали, промовила сама до себе обурено:

— Не ягня, а бугай лютий! Ох, як тяжко буде з ним у житті...

Почував, що його хитро ошукано, і отець Йосип, повернувшись до свого кабінету й поринувши в невеселі думки. Ні, не скромну єпархіалку, виховану на засадах релігії і моральної доброчинності, що була б доброю господинею в хаті, дбайливою матір'ю дітей і дорадницею йому, пастиреві, в мирських справах, підсунули йому лихі люди, а пустопорожню вітрогонку балаболку, що їй тільки б тягатися з шмендриками-чиновниками та за-льотниками-корнетами! Підсунуто підло, ницо, як фар-мазонщики у великих містах підсувають наївному осто-лопові замість діаманта вправно підфарбоване скло. Ще й пустили славу, ніби чинять йому, безрідному злидареві, велике добродійство!.. Фальш, фальш у всьому, починаючи з імені й прізвища! Ніяка вона не Маргарита, а Марта — то брехня, начебто куми чи священик наплутали й через те в метриці написано — Марта; і не Дзюбина вона, а Дзюба: старі парафіяни, коли згадують померлого отця Порфирія, то інакше й не звуть його, як отець Дзюба.

І перший раз отець Йосип погано подумав про покійного тестя, хоч той до самої смерті ставився до нього лагідно й, либонь, ні в чому не завинив перед ним. 44 Святий та гожий, а хіба не знав свого чада? Не знав, Шо під личиною голубки криється сорока? І чого він так приспішив з весіллям?" — думав отець Йосип, і тут диявол уперше підступив до отця Йосипа й став нашіптувати йому несусвітні думки:

" Сліпий! Невже ти не бачив, що облудному святосі Порфирієві треба було невідкладним шлюбом з тобою прикрити доньчин гріх і свій, що не догледів свого чада, не зберіг її непорочності для чесного зятя? А хіба ти не здогадався, для чого тебе так обпоїли, що ти і досі не знаєш, чи взяв чесну дівчину, чи хтось до тебе ще зірвав її дівочий вінок?.."

Відповіді та ці справді пекельні запитання були такі прості й логічно переконливі, що отця Йосипа охопив жах. Він широко розплющив очі й відсутнім поглядом дивився на стінку, де диявол легко стирав збляклі тепер барви його ілюзорного щастя, залишаючи бридку картину реальної дійсності. А диявол уже глузував з нього: "І ти думаєш, що й дитина — твоя, від тебе? Диваче, не сміши хоч людей, називаючи оте біляве немовля, що народилося раніше дев'ятьох місяців, своїм сином!.."

Жах змінився гнівом. Отцеві Йосипові хотілося кинутися до спальні, де вже вкладалася на ніч дружина, схопити цю брехливу жінку за горло й змусити сказати правду. Але він здолав і свій гнів, і щемлячий біль від розпеченої ревності й, розпластавшись ниць перед іконою стражденного Христа в терновій плетениці, благав спасти його від підступів диявола.

Диявол на якийсь час ніби й відступився від отця Йосипа, але тепер не спускав його з ока. І чи не він спонукував його знову лічити місяці й дні від весілля до пологів, а через кілька днів, коли отець Йосип знову почав розмовляти з дружиною, не хто інший, як диявол змусив його, ні сіло ні впало, спитати Маргариту Пор-фирівну, як звали тих уланських офіцерів, що були на весіллі. Здивована й трохи збентежена пильним поглядом "вирл" свого чоловіка, вона одразу ж, не розуміючи, для чого стали потрібні йому ці імена, відповіла:

— Менший, блондин, — Жорж, а другий, шатен, — Костя...

"Напевно, б^еше: не Жорж, а Павлушка, мабуть", — подумав отець Йосип, і, коли Маргарита Порфирівна спитала: "А що таке? Чого ти питаєш?", він, нічого не відповівши, вийшов у сад.

Тепер він ні в чому не вірив їй. Отруйні зерна сумніву й підозри, що посіяв диявол у душі отця Йосипа, вже давали свої плоди. Дияволові не треба було більше нашіптувати мордованому ревнощами чоловікові, чи таки ж справді на примірку до кравчині йде лукава жінка, бо отець Йосип більше припускав таємне побачення, ніж ділові розмови з кравчинею-вдовою, яка була, хоч і не його парафії, але відома всім у місті своєю богобоязливі-стю й працьовитістю. Він заборонив дружині танцювати в клубі й їздити без нього на світські пікніки за місто, де що не крок, то й гріх, і вона мусила в сльозах скоритися, боячись, що чоловік у гніві здійснить свою погрозу й спалить усе її вихідне вбрання. Вона ходила з ним тільки в родини міського духівництва, нудьгуючи з розмов про новини в "Епархиальных ведомостях", що обговорювали батюшки, й слухаючи поради матушок, як ліпше квасити на зиму яблука й солити огірки.

І все ж він ревнував її й далі.

Навіть під час євхаристії, коли всі помисли його повинні були зосереджуватися на великому таїнстві перетворення хліба й вина в тіло й кров Христові, він мимоволі думав, що, може, в цей час блудниця жінка, знаючи, що чоловік ні в якому разі не покине вівтаря, безсоромно віддається коханцеві в своєму ж домі, на їхньому двоспальному ліжку. Він вимагав, щоб дружина якщо не з благочестя, котрого в неї не було й нема, то бодай для годиться, про око людське, ходила до церкви на відправи, і Маргарита Порфирівна, хоч і спізнюючись завжди, стала приходити на вечірні й обідні. Як на те, в церкві вона могла, не боячись, дивитися на чужих чоловіків і розглядати жіноче вбрання. Отець Йосип, виходячи за порядком відправи з вівтаря, шукав очима й знаходив серед мирян дружину, але й це не заспокоювало його: чи довго ж перелюбниці, змовившись наперед, раніше вийти з церкви й зустрітися з перелюбником!..

Боже праведний! Якщо твої путі незбагненні, то що ж казати про витівки спокусника людського роду! На які гріховні манівці збивав він скаламучену думку отця Йосипа! Тільки сатана міг так збунтувати отця Йосипа, що чим менше було підстав звинувачувати дружину в зраді, тим більше запевняв він самого себе, начебто його зухвало й вправно, як досвідчена штукарка, обдурює ненатленна жінка. Священицька ряса й пасторський сан не дозволяли підглядати за дружиною чи розпитувати сторонніх людей про її походеньки, проте розпечена пекучим вогнем підозри уява отця Йосипа давала йому незрівнянно більше, ніж можна було б дізнатися з чужих уст. Вона малювала йому такі розтлінні подробиці, що отцеві Йосипові спиняло дух і забирало розум. У такі хвилини він міг би зопалу задавити блудницю. Але ж яку капость вигадав сатана! Саме в ці хвилини вона, обійнята пристрасними чужими руками, здавалася отцеві Йосипові такою чарівно-знадною, що гріховна хіть займалася в його дужому тілі й запалювала й без того гарячу кров. Він ледве міг дочекатися ночі, коли сатана тішився, бачачи, який демон жаги вселявся в побожного єрея...

З розпатланою кучмою чорного волосся, з запаленими, шаленими очима на зблідлому перекошеному обличчі, отець Йосип був страшний тоді в своїй навіженій пристрасті, і охоплена страхом жінка, мов розіп'ята на подружньому ложі, була безвільна перед його невситимими вимогами. Як у гарячковому напівсні, вона вагітніла, народжувала йому синів, марніла, перетворюючись з веселої Маргарити в засмоктану матушку Марту. Отець Йосип і звав її тепер тільки Мартою, сам не відаючи, чи робив це, щоб дошкулити норовистій колись дружині, чи просто шануючи її хрещене ім'я.

Отець Йосип таки приборкав дружину, і вона стала домонтаркою-матушкою, але — одверни, Господи, спокусу — не глаголом Божим пропік він їй верхоглядну душу, а... І тут отець Йосип сам уривав силоміць власну Думку, щоб не впасти в блюзнірство.

Задоволений диявол, здавалося, попустив у своїх підступах, коли народився другий син, якого, не питаючи жінчиної згоди, отець Йосип

назвав Петром. Немовля було чорне, як галченя, і через це не викликало сумніву щодо свого походження навіть у недовірливого тепер отця Йосипа. Але диявол не хотів пускати зовсім з пазурів грішну душу отця Йосипа й відновив свої лихі пустощі, коли через півтора року матушка Марта народила третього сина, якого, наперекір колишній Марга-риті, названо Симоном, бо ж відомо було, як їй не подобалося колись це "занадто попівське ім'я". Річ у тім, що Симон удався не досить чорнявим, щоб бути схожим на батька, й мало білявим, щоб піти в материн рід. Особливо він став бентежити батька, коли в старших класах гімназії почав приносити додому українські книжки, явно захоплюючись ними. І диявол підсунув отцеві Йосипові нову загадку: чи не спричинився до появи Симона на світ ветеринар Шендерій, що жив також на Юр'їв-щині, а його сад межував з спадщиною, яку дістав отець Йосип від тестя. Гарний собою шатен, Шендерій волів не зв'язувати себе подружніми пугами, маючи безсумнівний успіх серед жінок усіх шарів міської людності. В місті його знали як українофіла, бо носив під форменою тужуркою вишивану сорочку з стьожкою і був організатором аматорських малоросійських спектаклів, де й сам грав комічні ролі, п'ючи на сцені — вимагав того текст п'єси чи не вимагав — не воду, а справжню горілку. Цей завзятий хохломан пропонував і Маргариті Порфирівні взяти участь в аматорських виставах, і тільки категоричне заперечення отця Йосипа проти такої непристойності не дало змогу їй спробувати свої сили на сцені. Не інакше як цей джигун-українофіл знадив Симона читати українські книжки. Але — для чого? Чи Шендерій пропагував тим свою чудернацьку ідею, чи хотів через Симона нав'язати ближчі стосунки з його матір'ю, чи, нарешті, мав якісь небезпричинні теплі почуття до підлітка?..

І диявол знову почав мучити отця Йосипа болючим питанням, на яке могла відповісти правдиво тільки мати дитини, але яке гординя не дозволяла отцеві Йосипові поставити дружині ні щодо походження Павла, ні тим більше Симона. Але, мабуть, з персональним дияволом отця Йосипа сталося те саме, що й з лермонтовським демоном:

Він сіяв зло без насолоди

І на страшнім шляху тому

Не зустрічав він перешкоди, —

І зло наскучило йому.

Може, здолавши, не без допомоги нечистої сили, супротив неправдивої дружини, отець Йосип позбавив її і гріховної знади, що гарячила йому кров і туманила голову, а може, брали вже своє й літа, тільки малий Симон не привертав до себе повсякчас допитливих батькових очей, та й не до перелюбства було тепер його матері, що часто хворіла й завжди скаржилася на всякі недуги. Та й літня вже куховарка Варвара, яка зналася на кулінарії й приписах людської моралі більше за господиню, не затаїла б якогось неподобства в домі. Через це все отець Йосип не дуже засмутився, коли за якийсь час жінка обродилася мертвою дитиною, мало не вмерши сама від тяжких пологів, і не вельми тішився з пізнього народження останнього сина Якова, чорнявого й смаглявого, як батько. Чи варто замислюватися, де, коли й з ким переступила закон Божий і людський лукава жінка? Таж усе світове зло походить від жінок, що, починаючи від праматері Єви й кінчаючи Мартою, матір'ю чотирьох дітей, танцюють під диявольську дудку! Жінка від природи своєї — нечиста істота, і саме тому церква не допускає жінок до благодаті Духа Святого, що сходить у таїнстві висвячення на дияконів і священиків, забороняє жінкам навіть переступати поріг вівтаря. І саме тому отець Йосип, бажаючи витягти свою паству з повсякденної гріховної твані, так картав у своїх казаннях нечестивих жінок, що потонули в перелюбстві, заздрощах і гордощах, погрожував їм геєною вогненною, якщо не схаменуться й не покаються. Послухати його казані, про які пішла чутка по всьому місту, збиралося багато людей; до отця Йосипа приходили й додому навіть з інших парафій чоловіки, просячи вгамувати якось невірних жінок; багаті крамарі, натішивши сатану за своє осквернене життя й боячись страшної кари на тому світі, заповідали, щоб їх ховав отець Йосип і одписували чималі гроші на поминання. Він міг забагатіти з того, якби піддався спокусі диявола користолюбства, але той не мав над ним сили.

Міг би затягти отця Йосипа в свої тенета й диявол марнославства, якби юр'ївський батюшка пнувся не тільки у вищі духовні кола, але й у світські — з земським начальником, міським головою та предводителем дворянства, які могли б сприяти просуванню отця Йосипа на вищі щаблі ієрархії, але й цей диявол мусив поступатися перед мужицькою непохитністю колишнього злидня-паламарчука. Тільки новому посланцеві сатани — дияволові лжемудрості не міг дати належного одкоша міцний духом і тілом отець Йосип.

Особливо напосів цей диявол на отця Йосипа, коли завирувала революція. Хоч отець Йосип запевняв мирян і самого себе, що церква не втручається в політику, проте він ні на хвилину не міг одвернути своїх думок від строкатої каруселі подій, що мигтіла не тільки на вулиці, але й, здавалося, в голові, розпираючи черепну коробку від напруги й зусилля збагнути суть.

І війна, що забрала в отця Йосипа трьох синів, поробивши їх нашвидку офіцерами, кинула у вогонь боїв, і революція, що здирала з цих синів офіцерські погони й кидала нещасних юнаків на розправу збунтованій черні, — було зло. Але хіба ж не Син Божий сказав: "Не мир я вам приніс, а меч"?.. "Прийдіть до мене всі трудящі й обтяжені, і я заспокою вас"; "Легше верблюдові пройти через вушко голки, ніж багатому увійти в Царство небесне", — сказано в Святому Письмі, але ж хіба не в більшовиків написано на плакаті: "Ми путь землі покажем нову, владарювати світом буде труд!" Хіба це не те саме? І де кінчається щиросердна віра галілейських рибалок і теслярів і починається лжа й облуда сатани?.. І як розтлумачити солдатам, які колись ревно хрестилися, коли отець Йосип благословляв їх хрестом на війну, а тепер повернулися зневірені й розлючені, що християнська релігія — це віра бідних, а не багатих? Таж вони відкидають потребу всякої релігії!.. Безліч разів машинально чув отець Йосип, як диякон, виголошуючи єктенію, просив Всевишнього спасти православних християн від "мора, глада, нашествия иноплеменников и междуу-собной брани", і що ж? Торік іспанський грип, що обернувся на пошесть "іспанку", викосив стільки людей у місті й по всій гетьманській Україні! Забрав навіть

Маргариту Порфирівну. А сам же отець Йосип благав милосердного Бога не сиротити найменшого й єдиного, що залишився в домі, сина Якова й залишити йому хоч і погану, а все ж його матір. Чи вчув же Бог його гарячі молитви? Ні, він відступився від хворої і, перше ніж прислати по неї янгола смерті, лишив нещасну на поталу дияволові. Бо чим же пояснити хулу й прокльони, що вигукувала в гарячці безпам'ятна хвора, коли отець Йосип, бачачи, що вже не топтати рясту його матушці й бажаючи їй християнської кончини, підійшов з святими дарами, щоб причастити й одпустити їй всі вільні й невільні гріхи та прогріхи?

— Геть з очей моїх! — кричала нерозкаяна грішниця при фельдшері Привалові, який саме заходився міряти їй температуру. — Будь проклятий ти, що знівечив моє життя! Ненавиджу! Геть! — захлиналася вона в нестямі й, одвернувшись до стіни, замість прочитати б молитву голосно заспівала романс "Отцвели уж давно хризантемы в саду". І так жалібно заспівала вона, що бувалий у бувальцях фельдшер Привалов тільки знизав плечима й безпорадно розвів руки.

Не допомогли єктенії й проти навали іноплемінни-ків: торік прийшли на Україну німці, промарширували й через повітове місто, спинялись і на Юр'ївщині, бігали по дворах, питаючись у хазяйок "млєка" та "яйок". Правду кажучи, ніхто в місті з добропорядних людей і не журився з цієї навали: німці відновили лад, ніхто більше не стріляв на вулицях, люди вільно продавали й купували на базарі, на головній міській вулиці знову відкрилися крамниці. На поясних бляхах німецьких солдатів було написано "Gott mit uns", цебто — "З нами Бог", і дивно було тільки, чому Бог схилився на бік єретиків-лютеран, а не вволив бажання православних, стільки разів проголошуване на урочистих церковних відправах: "С нами Бог! Разумейте, язьщы, и покоряйтеся, яко с нами Бог!"

Ще дивніше було, що єктенії не спасли православних від "междуусобных браней": вже другий рік палахкотіла громадянська війна на численних фронтах від Білого до Чорного моря і від Балтики до Тихого океану.

Розбрат, ненависть, лють пройшли між люди по всій величезній країні, не минаючи ні міста, ні села, ані родини. Коли після гетьманського перевороту приїхали додому на кілька днів Петро й Симон, вони мало не побились між собою. Не бачившись два роки, брати спочатку обійнялися й почоломкалися, дарма що на Петрові були поручицькі погони й корніловська триколірна кроква на рукаві, а в Симона замість колишніх офіцерських відзнак лиш сива шапка з довгим червоним шликом... Але коли за столом Петро розповів про корніловський льодовий похід по кубанських степах, де він теж узяв участь у частині генерала Дроздовського, Симон не забарився похвалитися своєю участю в штурмі київського "Арсеналу", де він бився з повсталими більшовиками в гайдамацькому курені, яким командував Петлюра.

— А що це за Петлюра? — зневажливо спитав брата Петро, закурюючи цигарку. — Мабуть, широкі, як Чорне море, сині шаровари, які за три дні не обе... — Але Симон не допустив наруги над своїм кумиром і, хоч був слабший, схопив старшого брата за горло. Лиш гнівний окрик батька розвів знавіснілих братів.

Брати роз'їхалися ворогами — Петро на Дін, де формувалася добровольча армія генерала Денікіна, а Симон подався шукати десь між Кримом і Олександрівськом свою запорізьку дивізію отамана Болбачана.

Наприкінці року Симон ще раз промайнув у рідному місті, ставши комендантом його на кілька тижнів від якоїсь Української Директорії, за яку загадав батькові молитися під час служби божої. Звісно, отець Йосип не пристав на таку авантюру і добре зробив, бо незабаром прийшли більшовики, а Симон на чолі невеликого загону накивав п'ятами на захід.

Не раз думав отець Йосип про своїх старших синів і ніяк не міг зрозуміти: борються ж обидва проти спільного страшного ворога — безвірного, жорстокого більшовизму, цього сатанинського витвору, для якого нема нічого святого, нічого законного. Об'єднати б усі

християнські сили, обложити б звідусіль прокляте кубло гідри й задавити її. Так ні ж — гризуться по-дурному між собою!..

У суперечці синів отець Йосип був, розуміється, на боці Петра. Хіба ж можна роздирати на окремі клапті єдине ціле, що становить Російську державу, православ'я, народ? І хто б міг думати, що Шендерієві аматорські спектаклі з горілкою і гопаком та українські книжки з вусатим Шевченком накоять такого лиха? І отець Йосип знову недобрим словом пом'янув дивака-ветеринара, якого під час першої зміни влади хтось убив — не знати, чи випадково, чи з пересторога, на всякий випадок. "Ох, Шендерію, Шендерію! Ти спиш тепер спокійно в могилі на головній алеї юр'ївського цвинтаря, а мій дурний Симон через тебе чвалає десь на полях Волині й Поділля... — промовив сам до себе отець Йосип, важко зітхаючи. — І хоч би за ким путнім, а то за Петлюрою, колишнім семінаристом, кажуть, сином полтавського візника, якого батько, не інакше як з побожності, назвав теж Симоном..."

Більшовики, отаборившись у місті, не зачепили отця Йосипа, ні разу не нагадали навіть, що його син був тут петлюрівським комендантом. Чи вони дізналися від когось, що батько не схвалював синового напряму діяльності, чи взагалі поклали собі не втручатися в церковні справи, але вони поставилися байдуже до того, що отець Йосип став настоятелем собору. Та це не зменшувало його постійної тривоги й настороженості: хіба можна сподіватися чогось доброго від безвірників, для яких церква завжди буде скалкою в оці! Тяжкого іспиту завдав Всевишній людям своїм, попустивши слугам сатани запанувати в святобожній країні! Але треба витримати іс-пита, не піддавшись диявольській спокусі, що завжди йде чомусь у парі з Божим іспитом. Не може бути тривалою ця нехристиянська влада на святій Русі. Ідуть же десь білі полки Юденича, Колчака й Денікіна. Десь з ними простує до рідного міста й Петро, його найулюбленіший син, твердий, як камінь (недарма ж бо й назвав його отець Йосип — Петром, цебто "каменем"). Ідуть вони, вірні церкві й вітчизні православні воїни, як Божа рать, як невідбивна кара Господня, і вже підступають до Катеринослава.

Під враженням добрих фронтових вістей і чуток про повстання в більшовицькому тилу, де збунтовувалися цілі полки мобілізованих і, перебивши своїх комісарів, переходили на бік білих, отець Йосип прийшов до собору на Великодню утреню. Хоч стояла ще тільки половина квітня, але весна видалася рання, і в садку отця Йосипа на кущах аґрусу вже стали зеленіти бруньки, а Великодня ніч була така тепла, що багато людей прийшло до церкви без верхнього одягу. І яка ж сила-силенна людей прийшла цього року почути після лютих морозів і скажених завірюх благовісне "Христос воскрес", що провіщає людям мир, радість і надію! Тепер туг не було видно ні коштовних жіночих прикрас, ні багатого вбрання — все прості хусточки на головах, вицвілі кашкети та дешеві сорочки під приношеними піджаками. "От воно — "Прийдіть до мене всі трудящі й обтяже-ні", — думав отець Йосип, приязно відповідаючи на привітання з натовпу, який шанобливо розступався перед ним.

Коли в білих ризах, разом з двома соборними священиками Миколами, він підійшов на чолі хресного ходу навколо собору до зачинених церковних дверей, його охопило незнане досі зворушення. В напруженій тиші весняної ночі, коли не тільки тисячі очищених постом і молитвою людей, а й миготливі зорі на безмісячному темному небі чекали, щоб отець Йосип виголосив жадане "Христос воскрес", він затримався. Цей урочистий оглас завжди ніби межував дві ери, коли позаду одної лишалися голгофські хрести й скорчені, мертві тіла замучених на них, а друга починалася новим ясним днем, що передував вічному життю, яке дав людству Христос, здолавши смертю смерть. Отцеві Йосипові раптом здалося, що він може явити чудо, якщо зуміє вкласти в слова воскресіння велику силу переконання, адже віра горами рухає, як сказано в Святому Письмі. Повір сам, що воскрес твій гнаний, зраджений, ганьблений і розіп'ятий Бог, — і ти побачиш, як, подібно до тих римських воїнів, що вартували коло гроба Господня, розбіжаться в трепетнім страху всі його супостати, але такої сили не знаходив у собі отець Йосип і через те не радісно, а мало не розпучливо, аж запитливо подивилися на нього обидва отці Миколи, а він вимовив нарешті:

— Христос воскресе!

Мов стверджуючи перемогу життя над смертю, тріумфально виспівувала півча: "...и сущим во гробех живот даровал"; кладучи знак хреста на чола, груди й плечі, дружно відповідав отцеві Йосипові тисячоголовий натовп: "Воістину воскрес", і це збадьорило його й повернуло певність голосу. А коли всередині утрені з криласа, де стояла за коргвами — Христовими прапорами — півча, пролунало на весь собор: "Да воскреснет Бог и расточатся врази его", отець Йосип знову відчув наближення чуда. В екстазі він підніс угору руки й проказував за півчою:

— И да бежат, бежат, бежат все ненавидящие его!.. Отець Миколка Малий скоса тривожно поглядав на

настоятеля, а отець Микола Вознесенський хмурився, ніяк не розуміючи, як міг наважитися новий настоятель, не дожидаючи розговіння, упитися.

— Невже не чуєте? — спитав схвильовано отець Йосип, торкаючись пучками їхніх фелоней. Отець Микола Вознесенський тільки знизав плечима, а отець Микола Малий став нерішуче підспівувати за півчою: "...а праведницы да возвеселятся в Сионе". Ні, вони нічого особливого не чули, тоді як отцеві Йосипові ясно чулося, аж він ступив назад до царських врат, як десь далеко надворі сотні чобіт відбивають чіткий військовий крок і призовно лунає бойова пісня:

Марш вперед! Россия ждет

Дроздовского бригады.

Штык сильней, на бой крепчей

Красным нет пощады!

Чуда не сталося. То десь далеко пройшла на залізничну станцію червоноармійська частина, а пісню співав торік Петро під час свого короткого приїзду додому. Ніщо не змінилося тієї ночі в місті, лиш наступного дня У фронтових зведеннях повідомлялося, що під Мелітополем червоні частини одійшли на заздалегідь приготовані позиції.

Другого травня отець Йосип у старому підряснику ходив по своєму садку й обрізав на старих яблунях та грушах сухе гілля. Зненацька, де й узявшись, до нього збоку, немовби пщкрадаючись, підійшов соборний дяк Курочка. "От кому справді, — думалося отцеві Йосипові, — треба було б змінити прізвище на Курочкін або Куровський: духовна ж особа, як-не-як, і на тобі — смішна Курочка!.." Дяк не подобався отцеві Йосипові ні своїм прізвищем, ні подзьобаним віспою видом, ні вкрадливим, трохи гугнявим голосом. А головне, Курочка завжди приносив тільки прикрі вісті, наче все добре, що могло потішити й звеселити людину, ніяк не держалося в його довгастій голові.

Отець Йосип насупився, чекаючи, коли дяк вицідить із себе чергову дозу отруйних новин, але Курочка, як і завжди, почав здалека:

— Слухав я вчора, отче Йосипе, що вони співали на своїх маніфестаціях: "Вставай, проклятий, заклеймьо-ний" Це ж як треба розуміти — молитва їхня до анцих-риста чи акафіст сатані? — Не чекаючи відповіді отця Йосипа, Курочка погладив ріденьку рудувату борідку й, посміхаючись, сказав далі: — І як воно в них швидко співається, поки — "разрушим до основания", а от коли доходять, що "мы наш, мы новый мир построим", наче їм жилка стаєт тонка — ледве витягають свою пісню!.. — і дрібно захихикав, задоволений з власного дотепу. Отець Йосип і раніше не раз жартома думав, що Богомазам, які б узялися малювати "Тайну вечерю", кращої натури для образу Юди, як Курочка, не знайти, а зараз йому цілком серйозно спало на думку, чи не перекинувся Курочка тихцем до більшовиків і чи не з намови "чрезвичайки" каже він такі протибільшовицькі речі, щоб витягти за

язика свого настоятеля? Через те він навіть не посміхнувся на Кураччин дотеп, а ухильно й холодно відповів:

— "Несть бо власти, аще не од Бога", сказано в Святому Письмі, "властям предержащим да повинуйтеся", — і одвернувся, підносячи руку з садівницьким ножем до сухої гіллячки й даючи тим на розум підозрілому Курочці, що ситник бердникові не товариш і настоятель не має охоти ставати запанібрата з дяком. Але Курочка, чи справді не розуміючи того, чи тільки удаючи, що не розуміє, гаряче заперечив:

— Правдиво кажете, отче Йосипе: всяка влада — від Господа-Бога, але тільки не більшовицька. Не може ж Бог наставити владу проти самого себе, більшовицьку владу, що розкидає під ним самим усі підвалини! Ця влада — від сатани!

— Бог посила нам великий іспит, — сказав свою звичайну фразу для такого випадку отець Йосип, але Курочка заперечив її запитанням:

— А чи не велика спокуса сатани, отче Йосипе?.. Отець Йосип, який і сам уже не раз не міг для себе

визначити — чи то Бог випробовує міць православної віри, чи то кепкує з Бога й православних сатана, завагався належно відповісти дякові, а той скористався тим, щоб піднести отцеві Йосипові нову прикру звістку, для чого, власне, й прийшов сьогодні:

— Від сатани, тільки від сатани йде воно все, бо ди-вітьсяг куди вже простягає свої пазурі: я вчора бачив, отче Йосипе, як і ваш синок отрок Яша йшов на маніфестаціях і співав з комсомолами:

Долой, долой монахов,

Раввинов и попов!

Да здравствует коммуна

И юный комсомол!

І після короткої паузи єхидно запитав, добиваючи приголомшеного звісткою отця Йосипа:

— Це ж як треба розуміти, отче Йосипе: іспит чи спокуса?..

Довго не міг очутитися після цієї звістки отець Йосип: занадто глибоко запускав свої пазурі сатана, підбираючись уже й до найменшого сина Якова! Отець Йосип і раніш помічав, що син — байдужий до релігії, часто забуває перехрестити лоба, поївши, напевно, й, лягаючи спати та встаючи ранком, не молиться, але дійти до того, щоб прилюдно паскудити свої уста бісовськими піснями, — такого не сподівався отець Йосип. Коли ввечері того ж дня він спитав Якова, що це все значить, син резонно відповів:

—— Усі старшокласники були й усі співали, бо так наказано нам. Не міг же я, тату, один не прийти й не співати, щоб потім за це мені не видали атестата.

Отець Йосип нічого не сказав на це синові, але синова відповідь не розвіяла його тривоги, тим більше що ближчої суботи після вечірні Курочка пішов проводити настоятеля на його Юр'ївщину й дорогою знову завів розмову про Якова:

— Воно, конешно, діло не моє, ну тільки, отче Йосипе, від щирого серця раджу вам: бережіться Гуреви-ча — не доведе він до добра вашого Ялту! Ох, не доведе!..

Отець Йосип не став розпитувати Курочку про студента Гуревича, сина відомого в місті аптекаря, але з Яковом поговорив, чого це він раптом заприятелював з якимось там Гуревичем?

— Гуревич — секретар комсомольської організації, от тому він і приходить до старшокласників у гімназію.

— Для чого? — спитав отець Йосип.

— Ну, агітує, щоб вступали до комсомолу... — неохоче відповів син.

— І як же — ти? — спитав, пильно вдивляючись у сина, отець Йосип.

— Мене все одно не приймуть: попович... — ніяково відповів Яків, опустивши додолу очі.

Отець Йосип не спитав сина: а коли б прийняли, чи вступив би він? — бо й без того було ясно, що диявол уже накинув на нерозумного сина свої тенета.

В середині травня восьмикласникам наспіх, без випускних екзаменів і належної урочистості, видали атестати про закінчення гімназії, і віднині Яків ставав напів-самостійною людиною. Треба було б думати про університет, але, видимо, Яків і в голову собі не клав того. Цілими днями він пропадав десь, приходячи додому тільки попоїсти, а на запитання батька, не інакше як одбріхую-чись, казав, що ходив купатися на Ворсклу або пробував ловити рибу. Приятелювання з Гуревичем не тільки не припинилося, а, з усього видно, навіть поглибшало. Отець Йосип сам випадково бачив, як син на протилежному боці вулиці, не помітивши батька, приязно прощався з місцевим комсомольським ватажком і той тиснув, як своєму, Якову руку. І це тоді, коли більшовики вже відступають до Харкова і, може, недалекий той час, коли й сюди прийде Петро з своїми Дроздовськими бригадами!..

Страшно навіть подумати, як би тепер дивилися один одному в вічі рідні брати, коли старший тягне за Денікіна й Росію, середульший — за Україну з Петлюрою, а молодший — за комуну з Леніним і Гуревичем... Сатана, не змігши зруйнувати дощенту сім'ю отця Йосипа через свої

підступи до Маргарити, тепер брав своє на синах. Який же дужий цей ворог неба й землі!..

Нещодавно, хрестячи вдома немовля, отець Йосип за требником тричі спитав хрещеного батька: "Отрицаешься ли сатаны и всех дел его?" і, почувши завчену відповідь "Отрицаюся, отрекохся", що ніяково промовив за дитину не бувалий ще в ролі хрещеного батька молодий чоловік, наказав йому, як написано в требнику: "Дуни и плюни на него". Ніколи раніше, виконуючи обряд, отець Йосип не замислювався, чому неповинну дитину, яка щойно тільки народилася на світ, треба вважати за приналежну вже сатані й вимагати зречення від князя тьми? І ця думка не давала йому спокою.

Чи не думали святі отці, укладаючи требника, що гріх починається ще з зачаття і в утробі матері вже таїться гріховний плід, якого треба мерщій охрестити, щоб він не залишився за сатаною? Тоді для чого ж сказано в Светому Письмі "плодіться й множтеся"? Щоб плодити в гріху зачатих дітей і тим ще більше множити гріх?..

Бог і сатана, добро і зло — дві сили, що йдуть у парі через віки, змагаючись одна з одною. "Созижду церковь новую, и врата адовы не одолеют ю", — сказав Христос за Євангелієм, стверджуючи цим одвічну боротьбу сил Божих з силами сатани. Але чому ж всемогутній Бог не покладе кінець діянню сатани, що його зло давно вже перевершило в житті людському добро? І нарешті — що таке сатана?

Отець Йосип намагався пригадати все, що вчив колись у духовній семінарії, але, крім загального уявлення про чорну силу, що виникла з повстання янголів проти Бога, він нічого не знав. Чув тільки, що якийсь французький письменник написав богопротивний роман про це повстання, але й роману цього не читав отець Йосип і тому навіть приблизно не знав, коли така подія сталася на світі й чому Бог не тільки не знищив бунтарів, а ще й дав їм змогу вічно сіяти між людьми зло й ненависть.

"Бог сотворив людину за образом і подобою своєю" — учив колись отець Йосип ще в початковій школі і завжди сприймав це за незаперечну істину, але зараз його давно вже спокушений бажанням усе знати розум питав: а потвори, фізичні й моральні каліки, навіть просто заздрісники, марнославці, грошолюби й скнари — це теж "образ і подоба Божа"? Невже вбивці, наймані кати й деспоти-тирани більше подібні до Бога, ніж до сатани? "Бог дав людині свобідну волю, щоб вона сама могла вибирати добро й зло", — вчили його в семінарії, а зараз досвідчений розум казав йому: як міг Бог, знаючи, що саме він сотворив в образі людини, давати їй свобідну волю? Чи не однаково це, що дати дитині бавитися сірниками й коробкою з порохом? Чи не обертала людина найкращі ідеї в їхню протилежність? Чи не християнство приносило тортури й багаття інквізиції, чи свобода, рівність і братерство, проголошені французькою революцією, не перетворилися в гільйотину й гори одрубаних голів?.. Чи безнастанні війни, на які церква благословляє людей, — непотрібне й жорстоке Боже випробування, чи дивоглядна спритність сатани? Ні, занадто багато на землі зла, але хто ж тоді перемагає — Бог чи сатана?

Раніше отець Йосип жахнувся б — у які нетра гріховних роздумів завів його бентежний розум, але зараз він

Г

ке не міг спинитися, не дійшовши страшної істини, знову він повернувся до головного питання — хто ж такий сатана?

Між семінаристами старшого класу ходили чутки, що є навіть секта сатаністів, дуже поширена в Західній Європі, але й у Російській імперії, зокрема у Вірменії, також трапляються об'єднані в таємні громади поклонники сатани. їм уявляється сатана, чи, як вони його звуть, Сатанаїл (щось ніби паралельне до архангела Гав-риїла, подумав тоді семінарист Федоровський), в образі вічно молодого, вічно зажуреного юнака. ("Печальний демон, дух вигнання" лермонтовський, подумав тепер отець Йосип). Журиться він тому, що, повставши проти деспотії

Бога, не здобув досі перемоги й не може дати людям свободи й пізнання. Так оповідав про сатаністів і їхнього кумира семінарист Пилипець, відомий на всю семінарію волоцюга й брехун. Він навіть по секрету розповів товаришам, що на одній пиятиці в дуже непевній компанії познайомився з дияконом-розстригою, який став сатаністом і служить там теж дияконом. Дехто з семінаристів зацікавився й став докладніше розпитувати про незвичайного диякона, учасника сатанинських відправ, але Пилипець відповідав уже невиразно: "Ну, такий приблизно, як і наші диякони, і голос, як у кафедрального протодиякона, і виголосить "Многая літа" — лампа під стелею гасне! П'є горілку — безбожно і не закусує, а головне — не п'яніє".

Тоді отець Йосип не слухав більше побрехеньок Пи-липця, а те, що ця секта є у Вірменії, скидалося більше на один з численних тоді вірменських анекдотів і не варте було уваги. Хоч згодом отець Йосип дізнався, що секта сатаністів існує-таки справді, а не була виплодом химерної фантазії Пилипця, проте його думка не спинялася на сатанізмі, поки синова декламація не ототожнила лермонтовського демона з Сатанаїлом у розповідях Пилипця, і він подумав, що, певно, секта сатаністів не є така мізерна й нікчемна, як то здавалося раніш. Може, тепер це вже не секта, а партія, великий рух розбурханого революцією народу, якого не спинили й не спинять ні царські генерали й їхні білі армії, ні залізні німецькі корпуси, ані флот і дивізії Антанти, що так ганебно втекли навесні з Одеси?

Учора ввечері отець Йосип навмисно довго не лягав спати, чекаючи, коли син повернеться додому. Десь близько дванадцятої Яків тихо пройшов з чорного ходу до дитячої кімнати, але отець Йосип усе ж почув його кроки й одразу пішов до сина.

— Чому так пізно? Треба ж не забувати, що Варвара рано встає, і не турбувати її стукотом у двері?! — сказав скоріше жалісно, ніж докірливо, отець Йосип.

— Я і не стукав — ми умовилися, що Варвара не замикатиме дверей.

— Ще гірше! Хіба можна в цей небезпечний час лишати двері незамкнутими! — похитав головою отець Йосип, але Яків тільки мовчки знизав плечима, не бачачи причини боятися за незачиненими дверима.

— Де був? У комсомолі? — прямо спитав отець Йосип, і Яків не посмів збрехати батькові, але відповів ухильно:

— Був і в комсомолі...

Отець Йосип сів на стільця й, низько схилившись, підпер голову рукою.

— Слухай, Якове, — сказав він по хвилині мовчання, — ворожі сили, що впливають на тебе, — занадто міцні, щоб я міг вдержати тебе від згубних кроків. Але подумай сам — ти вже не маленький: білі під Харковом, за тиждень-два вони будуть і тут, і за комсомол тебе не погладять по голівці. Не покладайся, що моє становище в місті може тебе врятувати. У Катеринославі, кажуть, контррозвідка розстріляла старого священика за те, що переховав у себе зятя-комуніста...

— Сам бачиш, тату, які вони звірі, то хіба ж можна сидіти склавши руки?..

На мить отцеві Йосипові здалося, що він знайшов з сином ту внутрішню спільну мову, якою давно вже не говорив з ним.

— Червоні, Якове, теж не милують своїх супротивників: розстріляли ж монастирського ігумена!

— Але ж ти, тату, сам знаєш, який то був розпусник, скнара й шахрай, — сказав з чужого голосу Яків, і отець Йосип відчув, як внутрішній зв'язок з сином знову обірвався. Його охопила розпука, ніби син уже віддаляється від нього й між ними ширшає і глибшає провалля.

Він простягнув до сина руки, схопився з місця й міцно пригорнув замовклу синову голову до своїх грудей.

— Якове, Яшо, сину мій, — прошепотів отець Йосип, притискаючи до себе безпорадно-підцатливу голову юнака, — прошу тебе, благаю — бережи себе! Ти ж у мене останній і, хто зна, може, єдиний тепер?..

І отець Йосип, який не пам'ятав, чи він плакав коли-небудь у житті, зараз почув, як йому щипає очі й щось важке підкочується до горла, силоміць одірвав себе від сина й швидко пішов до свого кабінету.

Сьогодні ранком, коли отець Йосип, одслуживши за своєю чергою ранню обідню в соборі, йшов додому, до нього знову підійшов Курочка. Не сподіваючись почути від Курочки нічого доброго, отець Йосип наддав ходи, показуючи тим дякові, що він не має ні часу, ні охоти розводитися про всякі теревені. Але від Курочки так само важко було відчепитися, як і від диявола. Він теж задріботів похапливими кроками й почав скоромовкою

здалека:

— Ох, дощу б, отче Йосипе, дощу б треба, а його нема! Геть-чисто вся городина гине! Молебня б відправити, чи що?.. — закинув нарешті головне Курочка й, бувши низький на зріст, а до того ж ще й нахилившись з поштивості перед настоятелем, знизу вгору дивився хитруватими очицями на отця Йосипа. І знову отцеві Йосипові вчувся навмисний лукавий підступ. "Невже дяк не розуміє, що молебень десь на полі, де збереться великий натовп, влада, в такий критичний час, коли йдуть тяжкі бої за Харків, може сприйняти як ворожу демонстрацію духівництва?" — подумав отець Йосип і, не повертаючи до дяка голови, відповів:

— Все в Божій волі, а за "изобилие плодов земных" молимося під час кожної єктенії.

Курочка вислухав, киваючи головою, слова настоятеля і тільки тепер висловив те, задля чого він і підійшов сьогодні до отця Йосипа:

— Проміж іншим, отче Йосипе: негаразд, дуже негаразд виходить, що мерзопакосний Сашко прислужує у вівтарі, ще й стихар одягає!..

Шістнадцяти— чи сімнадцятилітній Сашко був справді переросток, щоб виконувати обов'язки хлопчика у вівтарі. Але округла Сашкова статура, середній зріст, а головне, роззявлений рот з пухкими червоними губами й завжди підведені вгору брови, ніби Сашко з чогось постійно дивувався, зменшували йому літа й надавали обличчю йолопуватого виразу. Кругом сирота, Сашко був на вихованні й утриманні бездітного соборного диякона Іванченка й прислужував у соборі давно, ще з часів покійного настоятеля Амвросія. Прислужував він справно: не помітно було, щоб крав просфори або нишком пив теплоту, носив ставники, тримав на вечірнях єлей, і краще за нього ніхто не вмів роздмухати кадило.

— Чим же не догодив вам Сашко? — байдужим голосом спитав отець Йосип, не бачачи підстав ремствувати на хлопця.

— Та мені що! — смиренно відповів дяк. — А от церкві святій як, коли такі безчесники в стихарях будуть микатися?..

— А в чому річ? — спитав нетерпляче отець Йосип, роздратовуючись, що дяк крутить замість одразу викласти суть справи.

— Воно аж страшно навіть подумати про таке, а не то що казати... — І, завагавшись на хвилину, щоб підібрати пристойнішого вислову, пошепки сказав: — Любо-питствує Сашко з дияконихою, яка йому, паскудникові, матір рідну заступила!.. — І, бачачи, що настоятель не розуміє його, додав: — Сказати б, у гречку з нею скаче...

Ця несподіванка так вразила отця Йосипа, що він лиш розгублено спитав:

— А отець диякон знає про це?

— Де йому, немощному та некмітливому, знати про це! — махнув рукою дяк. — Та й що він може вдіяти, коли вдома в нього всім верховодить дияконіха! — скрушно й водночас іронічно пояснив Курочка.

"В такому разі слід було б справляти за гріх не з пришелепкуватого сироти, а з літньої розпусниці", — хотів сказати отець Йосип, але роздумав: не варто заходити з дяком у розмови на такі дражливі теми, і, помовчавши хвилину, сказав:

— Я подумаю про це.

Але, повернувшись додому, отець Йосип не став думати про Сашка, хоч ясно було, що вже через свій йо-лопуватий вираз і постійну безпричинну усмішку хлопчина не підходить для прислужування у вівтарі.

Думка отця Йосипа знову повернулася до нічної розмови з сином. Що його знадило до комсомолу? Красномовність Гуревича, що кумедно гаркавить? Дурниці! Та й син аптекаря пошився в комуністи не тому, що його турбує доля робітників і селян, про яких він, кажуть, розпинається в своїх промовах, а йому треба влади над людьми. Яка то страшна принада — влада над людьми! Навіть Сина Божого спокушав диявол у Синайській пустелі владою над світом. Але тоді диявол діяв нерозумно: хіба можна було спокусити владою Боголюдину, що прагнула царства "не от мира сего"! І син Яків не з тих, хто пнеться до влади. Навіщо вона йому? Не те одірвало Його душу від батька й потягло в тенета сатани!.. А що ж тоді? Адже отець Йосип, як батько, як священик, учив своїх дітей тільки добра: полюбіть ближнього свого, як самих себе, не заздріть

йому, не вкрадіть у нього, не вбийте його. Це заповіти ще Старого завіту, закладені в душі, в совісті кожної людини. Хіба без них може існувати будь-яке суспільство? І разом з тим уся історія людства — чи не є безнастанна ворожнеча не тільки між окремими людьми, а й між цілими народами, що заздрять один одному на родючу землю, на надра в землі, на вихід до моря й грабують, убивають один одного. І бредуть у крові засліплені ненавистю народи, через епохи, і за владу над їхніми душами змагаються дві протилежні сили — добро і зло, Бог і сатана... Одна сила творить найлюдянішу релігію — християнство, за яку з молитвою вмирають на арені Колізею в пазурах хижих левів перші християни, а друга сила обертає цю людинолюбну релігію на трибунали інквізиції і з молитвою на устах палить на майданах християн-єретиків; одна сила дала людині свобідну волю й сказала: "Живіть, люди, в любові та злагоді, бо всі рівні перед Богом, усі ви брати во Христі", а друга сила проголошує ту ж таки свободу, рівність і братерство між людьми і стинає на гільйотині людські голови; одна сила несе між різні народи Христову віру миру й любові, заклинаючи єднатися, бо для Бога нема різниці — еллін чи юдей, обрізаний чи ні, а друга сила висуває інтернаціоналізм і водночас сіє в кожному народі непримиренну класову ворожнечу...

О, як подібні ці сили одна на одну і як легко помилитися чистій отрочій душі й повірити, що добро може зробити й недобрий!

Отець Йосип став навколішки перед образом Христа в терновій плетениці й, заломлюючи в розпуці руки, заволав:

— Сину Божий! Ти просив у Гефсиманському саду Небесного Вітця, щоб чаша гіркої цикути обминула Тебе. Згляньсь на мене, грішного земного батька, й залиши мені мого сина Якова! Мою останню втіху! Молю Тебе, благаю...

Він розпластався ницьма на підлозі, готовий кинути себе заради останнього сина в прах і тлін, аби лиш молитва дійшла до сил небесних,

але в цю мить до кабінету, не постукавши, як звичайно, вскочила захекана Варвара.

— Білі Харків узяли! Наш виконком уже тікає з города...

Отець Йосип підвівся й ревно перехрестився широким повільним знаком. Таки дійшла його молитва до Бога!

Але Яків тепер майже не бував вдома. Дві ночі, коли в місті було особливо тривожно, бо білі дійшли до Бого-духова, що стояв на півдорозі з Харкова до міста й скрізь по вулицях ходили військові патрулі. Яків зовсім не ночував удома. І отець Йосип більше не сидів допізна, чекаючи сина, щоб іще раз поговорити з сином і спробувати завернути його з небезпечної хибної путі. Марна річ — говорити зараз, коли сили пекла так міцно тримають Якова, що навіть страх перед недалекою розправою білих не може його вдержати в батьковій хаті. Лишалося тільки покластися на волю Божу й молитися, молитися—за сина, за себе, за всіх...

І він молився. Молився вдома, коли повертався до тихих своїх покоїв спочити від суєти й страстей, молився й у соборі, де правив щодня вечірні й обідні. З понеділка він запропонував обом священикам Миколам служити в такі тривожні дні не по черзі, як було досі, а соборно — втрьох. Отець Миколка Малий від подиву розкрив рота й нічого не сказав, а отець Микола Вознесенський, хоч і не заперечив, але знизав плечима й насупився, мовляв, навіщо така церковна демонстрація, коли більшовики й без того скоса дивляться на духівництво, яке, на їхню думку, спить і бачить прихід білих до міста...

Але білі захрясли під Богодуховом і чогось уже другий тиждень не йдуть ні вперед, ні назад. Вечорами, коли спадала виснажлива денна спека й на спорожнілих вулицях ущухав усякий рух, десь здалека, з південного заходу, чувся гуркіт. Вперше, коли отець Йосип почув скрізь

одчинене в сад вікно той рокіт, йому здалося, що нарешті суне на місто виблагувана на відправах гроза.

яка принесе рясні дощі й жадану прохолоду, але другого дня на ранній обідні він побачив, що то була інша гроза — земна, страшніша за небесну. Це через неї, дарма що буденний день, у соборі людно, як у неділю. Прийшли крамарі, яким через страх не силиться в крамницях, прасоли й кабанники, яким не можна виїхати з міста, але й небезпечно перебувати вдома, і ще якісь невідомі люди, що мали свої причини шукати в церкві заспокоєння. Всі вони принесли до собору свої страхи й тривоги, й тому на ставниках горить багато дорогих свічок, чуються глибокі зітхання й сопіння гладких людей, що важко опускаються на коліна й знову піднімаються. Вони швидко хрестяться й одважують низькі поклони, коли з вівтаря чується піднесено-твердий голос отця Йосипа, який наперекір сьогоднішній дійсності, де орудують диявольські сили, возвіщає людям:

— Благословен Бог наш всегда, ныне и присно и во веки веков!...

Не може не дійти до Бога молитва такого достойника й не захистити православних християн від страшної небезпеки, що зависла над містом, де вже почалися арешти й труси.

А білі все ж не йдуть... Чого вони спинились під Богодуховом і тупцяють на одному місті? Чи не стає сили, щоб дотягнутися сюди через якісь п'ятдесят кілометрів, чи сам сатана спинив їх, підкинувши підмогу червоним?

А спека дужчає, репається суха земля, сохне городина, обсипається зів'яла, недостигла садовина. Дощу, дощу! Але в повітрі чується лиш передгроззя та десь далеко гуркотить артилерійська канонада.

У п'ятницю не прийшли на обідню обидва отці Миколи. Як виявилося потім, їх мобілізували разом з іншими міськими священиками,

буржуазією та заможними міщанами копати за містом окопи. Отця Йосипа не зачепили. Чому? — довго думав він, дивуючись з такої ласки більшовицької влади. Не може бути, щоб влада взяла на увагу потребу комусь відправити в соборі обідню й для того залишила настоятеля. Не могла для більшовиків важити й духовна посада отця Йосипа — старшого священика в місті й повіті. Навпаки, після розстрілу архімандрита він сподівався дальших ударів по духівництву саме на себе. Невже до цього спричинився Яків і його дивний зв'язок з комсомолом і Гуревичем? На це досить прозоро натякнув і отець Микола Вознесенський, пояснюючи сердито свою відсутність на обідні.

— Добре тому, в кого є кому заступитися перед супостатами, а як у мене й отця Миколи, — кивнув він у бік Миколи малого, — нема, то нас і помучили цілий день, навіть їсти не дали, тільки водою і жили ми там...

Але де ж Яків? Отцеві Йосипові тепер конче треба було побачити сина й попросити його не робити йому такої неслави, заступаючись за батька перед слугами сатани, але з п'ятниці він не приходив додому. Ось уже кінчається й субота, треба йти на вечірню, а завтра Зелені свята й треба рано бути в соборі, а Якова нема...

Схвильований і засмучений пішов отець Йосип до собору, ніби передчуваючи щось недобре. Він не звернув уваги, що вперше за останній місяць нахмарило і таки наближається гроза, бо гримить уже зовсім близько від міста й люди загодя, поки не наспів дощ, поспішають до церкви. Не помітив навіть, що людей на вечірню прийшло чомусь більше, ніж на Великодню утреню. Тільки у вівтарі вже він помітив Сашка, що скромно стояв у кутку, одягнутий у стихар, і, згадавши враз недавні слова Курочки, глянув на хлопця так пильно й суворо, що той зніяковів і заворушився, засунув руку в проріз стихаря, ніби щось шукаючи там. "Безперечно, треба підшукати іншого хлопчика. В Сашка й погляд якийсь хитруватий, і ця постійна усмішка, наче він глузує з того, що бачить", — подумав отець Йосип, облачаючись у єпітра-хиль і фелонь.

Раптом зміяста блискавка яскраво освітила вечірні сутінки вівтаря, ніби розверзлося небо, й нечуваної сили грім потряс товсті соборні стіни.

Отець Микола Вознесенський, що став уже на своє місце — праворуч від престолу, незадоволено глипнув крізь вікно на небо й пробурмотів:

— І побачите: отак прогримить тільки, а дощу й не буде...

"Ні, Бог учув наші молитви і посилає зливу!" — хотів сказати отець Йосип, підходячи до престолу й пригладжуючи скуйовджене під час надівання фелогії густе волосся, але збоку висунувся Сашко й несміливо простягнув до нього запечатаного конверта:

— Це вам, отче Йосип, Яша просив передати...

— Яша? — здивувався отець Йосип, хмурячись. — А чого ж він не сам приніс?..

— Так Яша ж пішов з комсомольцями на фронт, — пошепки пояснив Сашко й усміхнувся йолопувато.

Отець Йосип, не читаючи, мерщій засунув конверт у кишеню ряси, наче папір пік йому руки, й заціпенів перед престолом. Він не чув, що диякон по той бік царських врат уже виголосив перед початком єктенії "Благослови, владыко", і тільки після повторного підказування отця Миколи Вознесенського спромігся подати оклик благословення. Його широко розплющені чорні очі спинилися на іконостасі, де воскреслий Христос підносився в небо.

"Ні, Ти не воскрес, Ти — мертвий Бог, — казав по-думки отець Йосип, докірливо хитаючи головою. — Хіба б Ти не глянувся на мою біду й не зберіг би мого сина Якова, якби переміг Ти, а не сатана!.."

Рокіт грому віддалявся, і блискавки тепер лиш блідо миготіли, згасаючи на шибках вівтарних вікон.

— Стороною дощик пройшов, а в нас тільки покропив, — пошепки сказав отцеві Миколі Вознесенському дяк Курочка, що спеціально виходив надвір глянути на погоду.

— Навіть дощу не міг людям дати! А вони ж Тебе так просили!.. — уже не подумки, а вголос промовив скрушно отець Йосип, не спускаючи докірливого погляду з воскреслого на іконостасі Христа. — Навіть дощу! — повторив він уже зовсім голосно, важко зітхнувши, і обидва отці Миколи здивовано перезирнулися.

Починалася літія, і диякон розчинив царські врата, прийняв від дяка засвічену велику свічу й став збоку, чекаючи на отця Йосипа.

Коли отець Йосип простягнув руку, щоб узяти від Сашка роздмухане кадило, він глянув на підлітка, і його вразила подібність хлопчини в стихарі до чортеняти, як то малюють на лубочних картинах для народу. Подаючи кадило, Сашко винувато усміхнувся, і отець Йосип замість суворо подивитися, як то бувало завжди, цього разу приязно усміхнувся й навіть, як здалося Сашкові, підморгнув йому густими чорними бровами.

Коли отець Йосип, гарячково поблискуючи очима, урочисто покадив з амвона на три сторони, дякон пішов, як годилося, з свічкою наперед, але те, що він раптом почув позад себе, мало не випустило йому свічки з рук. Замість того, щоб іти за дияконом по церкві й мовчки кадити перед іконами, настоятель глянув несамовитими очима на звернені до нього очі безлічі мирян і тремтячим голосом проголосив на весь собор:

— Миром править сатана! Миром сатані помолимося!.. Він так змахнув перед себе кадилом, що миряни, які

стояли біля амвона, сахнулися від нього, а отець Йосип кинувся вперед, і перед ним у панічному жаху розступилися люди.

З покошланим волоссям і запаленими очима, що лізли йому з орбіт, він був страшний. Диякон лишився далеко позаду й не знав, що діяти. На амвон вискочили з вівтаря обидва отці Миколи й розгублено дивилися, як настоятель гасає по церкві, несамовито розмахуючи кадилом, з якого аж сипалися іскри. Тільки дяк Курочка не втратив самовладання й, вийшовши з вівтаря на крилас з північних дверей, кричав до мирян:

— Переймайте! Переймайте його! Хіба не бачите, що він... — не знайшовши потрібного для такого незвичайного випадку слова, Курочка постукав себе пальцем по скроні.

Перший отямився титар, що досі жваво продавав свічки. Він вискочив з-за конторки й перейняв отця Йосипа недалеко від притвору. Йому б не справитися одному з розлюченим отцем Йосипом, у якого подвоїлася сила, але за вигуком Курочки кілька парафіян кинулися на допомогу й завовтузилися, сопучи, хапаючи за руки настоятеля. А Курочка все кричав з криласа:

— Руки йому крутіть! Руки! Та одніміть кадило!. Коли отця Йосипа нарешті міцно схопили за руки й

повели до ризниці, він зблід, палко дихав і йшов заточуючись, але уста його все ще шепотіли:

— Сатана, сатана...

Отці Миколи повернулися до вівтаря, й отець Микола Вознесенський став, як старший, перед престолом, шоб далі проводити вечірню. А в натовпі мирян хтось голосно промовив:

— Якщо вже отець Йосип рішився розуму, то що ж буде з нами грішними?..

1967 р.